

Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток» включено до переліку наукових фахових видань України з державного управління (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 1643 від 28.12.2019).

Спеціальність – 281.

Державне управління: удосконалення та розвиток. 2024. № 6.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2156.2024.6.9>

УДК 352(477)(043.3)

Л. І. Сахарнацька,

к. е. н., доцент, доцент кафедри економіки і підприємництва,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5863-4917>

Я. Е. Ландовський,

к. ю. н., старший науковий співробітник, Закарпатський регіональний центр

соціально економічних і гуманітарних досліджень НАН України

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0220-4678>

УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

L. Sakharnatska,

*PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of
Economics and Entrepreneurship, Uzhhorod National University*

Y. Landovskyi,

*PhD in Law, Senior Researcher, Transcarpathian Regional Center for Socio-
Economic and Humanitarian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*

IMPROVING THE REGULATORY SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF THE POTENTIAL OF TERRITORIAL COMMUNITIES

У статті досліджено сучасний стан нормативно-правового забезпечення розвитку територіальних громад в Україні. Розглянуто особливості та проблеми формування нормативно-правової бази на регіональному та місцевому рівнях. Проаналізовано ключові нормативно-правові акти публічної політики регіонального розвитку в контексті євроінтеграційних процесів України. Окреслено напрями ефективного вдосконалення нормативної бази з метою розвитку потенціалу територіальних громад. Нормативна база громад і нашої держави здебільшого відповідає європейським цінностям і стандартам, але спостерігаються прогалини в управлінському апараті на всіх рівнях влади, що суттєво гальмує процеси розвитку держави в цілому. Тому, слід наголосити, що подолання процесів, що гальмують розвиток, дозволить вирішити більшість проблемних питань, в тому числі і соціального розвитку територіальних громад у воєнних та післявоєнних умовах.

The article provides a comprehensive analysis of the current state of regulatory support for the development of territorial communities in Ukraine in the context of decentralization reform and European integration processes. It examines the peculiarities and problems of forming a regulatory framework at the regional and local levels, as well as the key legal acts of public policy for regional development in line with Ukraine's European integration strategy.

The author highlights the importance of determining the essence of state regional policy, its main tasks and principles, and summarizing the system of regulatory support for public mechanisms at the regional level in the context of European integration. The key legal acts of public policy for regional development, which correspond to the European integration strategy, are analyzed.

The article outlines the directions for improving the regulatory framework to enhance the potential of territorial communities, especially in wartime and post-war conditions. It emphasizes the need to overcome the processes hindering development, which will resolve most problematic issues, including the social development of territorial communities.

The article examines the regulatory framework for the development of territorial communities, including the laws "On Voluntary Amalgamation of Territorial Communities," "On Cooperation of Territorial Communities," "On Principles of State Regional Policy," amendments to the Budget and Tax Codes, and other related legislation. It highlights the need for further amendments to the Constitution of Ukraine and legislation to expand the potential of territorial communities.

The author emphasizes the importance of financial support and management for the development of territorial communities, discussing issues such as budgetary decentralization, financial self-sufficiency of local budgets, and the need for adequate regulatory framework to regulate financial relations between the state and regions.

Ключові слова: *територіальна громада, територіальний розвиток, місцеве самоврядування, нормативно-правова база, євроінтеграція.*

Keywords: *territorial community, territorial development, local self-government, regulatory framework, European integration.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Однією з найбільш актуальних теоретичних і прикладних проблем для України є створення умов для стабільного динамічного розвитку регіонів з метою забезпечення соціальної та економічної єдності держави, підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів, активізації економічної діяльності, підвищення рівня життя населення, дотримання гарантованих державою соціальних та інших стандартів для кожного громадянина незалежно від місця проживання. Зазначена мета ідентична цілям спільної регіональної політики Європейського Союзу (ЄС), тому визначення особливостей формування нормативно-правового забезпечення публічних механізмів регіонального розвитку України є актуальним, зважаючи на отримання Україною статусу кандидата в членство ЄС. Отже, євроінтеграційні процеси України змінюють вектор та стратегію розвитку економіки, система формування державної регіональної політики також зазнала суттєвих перетворень. Євроінтеграційна стратегія формування регіональної

політики орієнтована на підвищення конкурентоспроможності регіонів та зміцнення їх ресурсного, інвестиційного, фінансового потенціалів, а також ефективного розвитку міжрегіонального співробітництва. Сприяє розробці програми створення регіональних економічних комплексів на інноваційних засадах з метою диверсифікації регіонального співробітництва та зменшення рівня диспропорції соціального та економічного розвитку окремих регіонів. Отже, модель єврорегіонального співробітництва є дієвою для забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів, побудови нового ефективного інституційного середовища та міжрегіональної економічної інтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню розвитку територіальних громад в контексті реформи децентралізації в Україні присвячено чимало наукових досліджень та публікацій вітчизняних учених і практиків. Зокрема, вагомий внесок у розробку теоретичних і практичних аспектів цієї проблематики зробили О.В. Скрипнюк, Т. Бевз, Л.Л. Прокопенко, М.О. Пухтинський, О.М. Руденко, М.О. Баймуратов та інші науковці.

У їхніх працях висвітлено концептуальні засади реформування місцевого самоврядування, проаналізовано нормативно-правове забезпечення процесу децентралізації, розкрито особливості формування спроможних територіальних громад, окреслено проблемні питання та перспективні напрями вдосконалення діяльності органів місцевого самоврядування в умовах розширення їх повноважень і відповідальності. Водночас, у зв'язку з динамічними змінами законодавчої бази та практичної реалізації реформи децентралізації в Україні, особливо в умовах воєнного стану, виникає необхідність подальших наукових досліджень у цій царині.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даного дослідження є комплексний аналіз сучасного стану нормативно-правового забезпечення розвитку територіальних громад в Україні в контексті реформи децентралізації та євроінтеграційних процесів, виявлення проблемних аспектів та обґрунтування напрямів удосконалення законодавчої бази з метою нарощування потенціалу територіальних громад, особливо в умовах воєнного

стану. Крім того, у дослідженні планується розглянути світовий і європейський досвід децентралізації та можливості його адаптації в українських реаліях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головна мета сучасної державної регіональної політики України полягає у створенні сприятливих умов для максимального розкриття потенціалу регіонів, їх вагомому внеску в національну економіку та набуття конкурентних переваг на зовнішніх ринках. Євро регіональне співробітництво є дієвим інструментом забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів, формування нового інституційного середовища та міжрегіональної економічної інтеграції.

Для підвищення ефективності нормативно-правового регулювання розвитку місцевого самоврядування і посилення його спроможностей необхідно ретельно проаналізувати сутність державної політики на регіональному рівні, її ключові завдання та керівні принципи. Важливо також узагальнити систему нормативно-правових актів, що регулюють публічні механізми в регіонах в умовах інтеграції до ЄС. Крім того, слід виокремити ключові нормативно-правові документи у сфері публічної політики регіонального розвитку, які відповідають курсу на зближення з Євросоюзом [22]. Фінансово-економічні аспекти функціонування регіональних економік потребують додаткового правового врегулювання, особливо в контексті формування нормативної бази для децентралізації економічного розвитку в Україні. Аналіз вдосконалення правового забезпечення розвитку потенціалу територіальних громад доцільно провадити через призму законодавчих актів, ухвалених протягом усього періоду становлення місцевого самоврядування в нашій державі.

Аналіз процесу формування територіальних громад варто проводити у розрізі двох етапів: I етап: 2014 – 2020 роки – період добровільного об'єднання територіальних громад; II етап: з 2020 року – затвердження нового адміністративно-територіального устрою базового рівня, фактично перехід до нового етапу реформи децентралізації, який враховує закріплення позитивного досвіду і формування спроможних громад, зміну територіального устрою на рівні районів та громад, чітке розмежування повноважень і функцій контролю різних рівнів управління, а також розвиток форм місцевої демократії. Таким

чином, місцеве самоврядування в Україні продовжує розвиватися і вдосконалюватися, шукаючи оптимальний варіант функціонування

Неефективна модель місцевого самоврядування протягом багатьох років обговорювалася дослідниками, науковцями та експертами [1]. Проби реформувати неефективну систему не дали бажаних результатів, хоча й зробили модель більш привабливою на сьогоднішній день [2].

Однією з основних причин є слабка і недосконала законодавча база, що регулює дане питання. Саме поняття «місцеве самоврядування» як правова дефініція по-різному трактується в джерелах та літературі. Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» [11], «місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» Конституція України [16] дає наступне визначення цьому терміну (розділ 9 статті 140): «Місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України». Європейська хартія місцевого самоврядування [6] подає наступне визначення: «Місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення». Таким чином, правова дефініція, що розкриває зміст правового поняття «місцеве самоврядування» шляхом вказівки його основних юридично значущих ознак, є по суті неоднакова.

Одним з основних законів, що відповідно до Конституції України визначає систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування – ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні», ухвалений у 1997 р. [11]. З часу прийняття у 1997 році Закону України

"Про місцеве самоврядування в Україні" до нього було внесено понад 170 поправок станом на 2023 рік. Ці численні зміни та доповнення регулювали діяльність органів місцевого самоврядування. Така значна кількість правок, з одного боку, вказувала на недосконалість цього Закону, а з іншого - була вимушеним кроком для приведення законодавства у відповідність з реформою децентралізації влади. Метою реформи було розширення повноважень громад, яка стартувала з прийняття «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» у 2014 році. До цього часу питання децентралізації, хоча й порушувалися на державному рівні, гальмувалися низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників:

- недостатня спроможність органів влади забезпечити належну участь громадян в управлінні суспільно-політичними та соціально-економічними процесами в країні;
- слабкий розвиток інститутів місцевого самоврядування, їх неефективність та нездатність повноцінно виконувати самоврядні функції на рівні громади, району, регіону;
- неефективна система служби в органах місцевого самоврядування та низький рівень оплати праці їхніх службовців;
- загалом низький рівень компетентності службовців місцевого самоврядування (частка тих, хто має вищу освіту, традиційно близько двох третин, а в аграрних областях - менше половини);
- диспропорції у економічному та іншому розвитку територій між промисловими Південним і Східним регіонами та аграрним Заходом;
- недостатнє бюджетне фінансування, недосконалий механізм трансфертів з державного до місцевих бюджетів, відставання економічного підґрунтя децентралізації від правового регулювання тощо;
- неузгодженість дій та часто небажання центральної влади змінювати наявну модель державного управління й місцевого самоврядування.

Концепція реформування місцевого самоврядування була прийнята, оскільки існуюча система не задовольняла потреби суспільства. Більшість органів місцевого самоврядування не забезпечували сприятливе середовище для

всебічного розвитку людини, захисту її прав та надання якісних послуг населенню. З часу прийняття Конституції України та базових законів про місцеве самоврядування, його розвиток фактично відбувався лише в містах обласного значення. Переважна більшість територіальних громад через надмірну подрібненість та слабку фінансову базу виявилися неспроможними виконувати всі повноваження. Відповідно до реформи, найнижчим рівням самоврядування передбачалася передача повноважень та фінансових ресурсів. Держава залишала за собою функцію контролю. Децентралізація мала дати громадянам можливість самостійно вирішувати місцеві проблеми, змінити спосіб мислення людей та стати інструментом розвитку, збільшуючи потенціал громад. Особливістю було те, що вона відбувалася одночасно з реформами місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою, державної регіональної політики та галузевими реформами, які передбачали передачу повноважень на нижчі рівні або органам місцевого самоврядування базового рівня, які самі мали ініціювати нововведення. За основу реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади була взята модель Польщі періоду її вступу до ЄС з комплексним планом для всіх рівнів - воєводств, повітів, міст і гмін. На жаль, в Україні такого загального плану не було.

У лютому 2015 р. було ухвалено Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», який регулював відносини, що виникали в процесі добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст, а також добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад. Закон змінювався шляхом внесення змін і поправок більше 11 разів з моменту прийняття та вдосконалювався разом з трансформуванням принципів територіальних громад [9].

Для впровадження реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні необхідно було внести поправки до Конституції. Ці зміни стосувалися створення трирівневої системи адміністративно-територіального поділу (регіони, райони, громади), порядку формування виконавчих органів на місцевому рівні, надання виконавчих повноважень районним та обласним радам, забезпечення матеріальної та фінансової основи

для органів місцевого самоврядування, а також розмежування їхніх повноважень з повноваженнями голів місцевих державних адміністрацій. Розширення повноважень органів місцевого самоврядування одночасно з одного боку збільшуватиме потенціал громад, а з іншого збільшуватиме і відповідальність за свої дії. Крім внесення змін у законодавство на урядовому рівні, необхідно було роз'яснювати населенню громад та керівникам про перспективи децентралізації та її переваги. Недостатньо налагоджена комунікація від початку впровадження реформи, низький рівень поінформованості населення, належна комунікація та проблема того, яку інформацію доносить місцева влада для людей визначали ставлення населення України до процесів децентралізації, яке було доволі неоднозначне. Зокрема, 23% вважали, що децентралізація відкриває нові можливості для громадян впливати на владу, 12% – що якість послуг покращиться, 22% вважають, що пришвидшиться спустошення сіл та деяких міст (цей показник зростає), 23% побоюються появи місцевих «князьків». Експерти визначили низку чинників, які могли гальмувати впровадження реформи, зокрема пасивність та патерналізм громадян, наближення місцевих виборів, непрофесійність та корупцію місцевих еліт, опір системи, небажання центральної влади віддавати значні фінансові ресурси регіонам, надмірну конкуренцію між регіональними елітами, війну на Донбасі та анексію Криму, а також недостатнє врахування регіональних особливостей. Для популяризації реформи децентралізації влада ініціювала Всеукраїнську інформаційну кампанію "Я – Громада!". Її метою було підвищити обізнаність громадськості про позитивні зміни внаслідок реформи, сприяти кращому розумінню сутності реформи та поширенню позитивних практик об'єднаних територіальних громад, заохотити громадян до активної участі у житті своїх громад та сформувати позитивне ставлення до процесів добровільного об'єднання та децентралізації в Україні [6].

Прагнення прискорити реформу децентралізації та зацікавити нею шляхом розвитку потенціалу територіальних громад простежується у щорічних посланнях Президента України до Верховної Ради. У 2015 році було наголошено, що децентралізація не означає федералізацію, Україна залишиться унітарною

державою. При цьому передбачалося, що децентралізація не торкнеться питань оборони, безпеки, зовнішньої політики, боротьби з корупцією та територіальної цілісності - ці сфери залишаються прерогативою центральної влади [29]. У наступні роки в посланнях наголошувалося на необхідності продовжувати курс на децентралізацію, розширювати повноваження та фінансові можливості місцевих громад. Зокрема, у 2016 році очікувалося ухвалення низки законів для посилення децентралізації. У 2017-2018 роках акцентувалася увага на фінансовій децентралізації - частка місцевих бюджетів у зведеному бюджеті наблизилася до 50%. У 2020 році місцеве самоврядування отримало у власність понад 2 млн га землі, кошти від якої можна використати на розвиток громад. У 2021 році порушувалося питання створення єдиної системи цивільного захисту, визначення спроможності громад приймати ефективні стратегічні рішення для оптимізації ресурсного потенціалу [17,18, 19, 28]. У 2022 р. в період повномасштабного вторгнення Президентом було зазначено, що територіальні громади успішно витримали випробування перших місяців війни, забезпечивши опір агресії та стійкість тилу. Громади, що опинились у тимчасовій окупації, зберегли потенціал спротиву і здатність до відновлення після деокупації. Громади в зоні бойових дій ефективно взаємодіяли з військовим командуванням, а ті, що перебувають у тилу, забезпечують соціально-економічну основу майбутньої перемоги [1].

У січні 2015 року була затверджена «Стратегія сталого розвитку "Україна-2020"», яка визначала напрями та пріоритети розвитку країни до 2020 року. Одним з ключових напрямків стала політика децентралізації, метою якої був відхід від централізованої моделі управління, забезпечення спроможності місцевого самоврядування, побудова ефективної територіальної організації влади відповідно до принципів Європейської хартії місцевого самоврядування - субсидіарності, повсюдності та фінансової самодостатності [5, 26]. Центральним елементом сталого розвитку територіальних громад мало стати ефективне управління на основі інтегрованих багатовимірних стратегій, залучення всіх зацікавлених сторін та інвестицій з різних джерел фінансування.

Для подальшого реформування адміністративно-територіального устрою базового та районного рівнів у 2019 році був затверджений «План заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади на 2019-2021 роки». Цей план мав визначити кількість об'єднаних територіальних громад та майбутніх районів[24]. Затверджена у 2020 році Державна стратегія регіонального розвитку до 2027 року стала головним документом стратегічного планування державної регіональної політики України на найближчі 7 років. Цей крок дозволив синхронізувати плановий цикл в Україні з європейським[21]. Зазначена Стратегія є комплексним стратегічним документом, що має чіткі територіальні виміри та спрямовує державну регіональну політику на досягнення трьох ключових стратегічних цілей, які є визначальними як для держави в цілому, так і для її регіонів.

У грудні 2022 року Міністерство регіонального розвитку розробило Методичні рекомендації щодо процедури створення, затвердження, реалізації, моніторингу та оцінки реалізації стратегій розвитку територіальних громад. Ці рекомендації встановлюють загальні вимоги до структури, оформлення, організації процесу розроблення, затвердження, особливостей проведення моніторингу та оцінювання реалізації стратегій розвитку територіальних громад та планів заходів з їх реалізації [16]. Вимоги відповідають європейським принципам у сфері стратегічного планування регіонального розвитку. Кожна громада матиме власний стратегічний документ розвитку на довгостроковий період, який узгоджуватиметься зі стратегічними цілями та пріоритетами Державної стратегії регіонального розвитку та стратегії розвитку відповідного регіону. Стратегії розроблятимуться з використанням територіально-орієнтованого та безпекового підходів, а також з урахуванням змін та впливу, спричиненого збройною агресією РФ проти України.

Одним з найважливіших етапів децентралізації влади є бюджетна децентралізація, яка передбачає здійснення заходів державного управління, спрямованих на підвищення фінансової самостійності місцевих бюджетів. З цією метою законодавці внесли зміни до Податкового та Бюджетного кодексів [13] та

планують внести зміни до низки законодавчих актів, у тому числі до Конституції України [15], в контексті розширення повноважень місцевих органів влади у сфері бюджетної політики. Загалом, бюджетна політика як складова фінансової політики держави відіграє важливу роль в економічних процесах країни та має проводитися відповідно до принципів ефективності досягнення соціально-економічного розвитку країни. Шляхи застосування бюджетної політики залежать від економічних умов та цілей, поставлених перед урядом [2].

Однак на даний час бюджетна система України перебуває на стадії вдосконалення взаємовідносин між учасниками бюджетних процесів. Недосконалий перерозподіл коштів державного та місцевого бюджетів спричиняє залежність окремих територій від центральних органів влади та їх політики, що свідчить про недосконалу управлінську політику як на рівні держави, так і на рівні окремих територіальних одиниць, а також про слабкий соціально-економічний розвиток деяких регіонів країни. Здійснювана нині децентралізація місцевих фінансів та бюджетного процесу може розбалансувати всю бюджетну систему країни. Тому в цьому напрямі необхідно забезпечити чіткі нормативні приписи щодо регламентації бюджетної децентралізації [25]. Зокрема, необхідно внести зміни до Бюджетного та Податкового кодексів, прийняти закони про зміни до земельного законодавства та закони, спрямовані на економічне посилення сільських та селищних громад. Також з метою підвищення бюджетної і фінансової самостійності місцевих бюджетів необхідно закріпити за місцевими громадами достатній обсяг податку на доходи фізичних осіб не нижче рівня минулих років [3].

Важливим напрямком розвитку регіонів, який вирішує численні соціально-економічні завдання, є належне фінансове забезпечення. Його метою є підвищення рівня життя населення та сприяння загальнонаціональному прогресу на рівні окремих територіальних одиниць. З огляду на курс державної політики на розвиток місцевого самоврядування, питання забезпечення територіальних громад необхідними ресурсами, зокрема фінансовими, які задовольняють потреби регіонів, набуває все більшої актуальності. Тому достатнє фінансове забезпечення та ефективне управління ним з боку органів державної влади має

відбуватися в рамках результативного організаційного механізму, вдосконалення якого має стати пріоритетом державного управління для створення сприятливих умов для ефективного функціонування регіонів [13]. Належне фінансове забезпечення має здійснюватися в рамках відповідної законодавчо-правової бази, яка регулює взаємовідносини між державою та регіонами в частині управління фінансовим забезпеченням територій, зокрема, законів про Державний бюджет України, державних та регіональних програм економічного і соціального розвитку територій та інших нормативних документів. Окремо слід згадати Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів", в якому зазначено, що фінансування стимулювання розвитку регіонів та подолання депресивності територій здійснюється за рахунок коштів, передбачених на цю мету в законах України про Державний бюджет України та рішеннях про місцеві бюджети на відповідні роки, а також з інших джерел відповідно до законодавства [10].

Таким чином, прогресивний розвиток територій значною мірою залежить від ефективної взаємодії різних елементів відповідного механізму, які тісно пов'язані між собою та в сукупності формують систему, на основі якої реалізуються управлінські функції держави. Це сприяє реалізації моделі субнаціонального розвитку, яка передбачає використання фінансового потенціалу регіонів та забезпечує вагомий результат від використання фінансових ресурсів місцевими органами влади. Становлення та розвиток в Україні інституту місцевого самоврядування з самодостатніми місцевими бюджетами та передача місцевим органам влади певних повноважень обумовлюють формування бюджетного процесу відповідно до європейських стандартів, що водночас вимагає пошуку нових напрямів фінансового забезпечення регіонів.

Підсумовуючи, можна констатувати, що за час здійснення реформи децентралізації в Україні сформовано та функціонує основний пакет нового законодавства, зокрема Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [9], Закон України «Про співробітництво територіальних громад» [12], Закон України «Про засади державної регіональної

політики» [10], Закони України «Про внесення змін до Бюджетного та Податкового кодексів України» [13], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень у сфері архітектурно-будівельного контролю та удосконалення містобудівного законодавства» [8] та інші. Законодавча база створила правові умови та механізми для формування спроможних територіальних громад сіл, селищ, міст. Водночас, нагальним залишається питання внесення змін до Конституції України [15] та прийняття змін чи доповнень до законодавства, що регулює розвиток громад, з метою розширення потенціалу територіальних громад. Низка громад вже має значні успіхи у своїй діяльності, що забезпечено можливістю отримання фінансової самодостатності, участі в проєктах міжнародної технічної допомоги, спрямованих на об'єднані територіальні громади, використання коштів на розвиток своєї території, а також інвентаризацією земель, об'єктів соціальної сфери, податкових надходжень, оптимізацією існуючих послуг та отриманням нових [7]. Незважаючи на значні зусилля України щодо реформування регіональної політики за підтримки ЄС та інших партнерів у період 2014-2022 років, аналіз процесів регіонального розвитку засвідчує наявність негативних тенденцій, зокрема:

- поглиблення міжрегіональних суперечностей;
- зростання диспропорцій та загострення економічних і соціальних проблем регіонів.

Основною причиною таких тенденцій є відсутність цілісної, ефективної системи реалізації державної регіональної політики та механізму взаємовідносин центру з регіонами та регіонів між собою [23]. Ключовою проблемою євроінтеграції України залишається надмірна регуляція різних аспектів економічної діяльності, поєднана з суперечливістю положень низки законів та інших нормативних актів щодо регіонального розвитку [4]. Реформа зіткнулася з такими викликами: нечіткість законодавства, низька обізнаність громад про нові можливості та переваги, відсутність системного підходу до змін у місцевому самоврядуванні та адміністративно-територіальній реформі, опір обласних та районних адміністрацій, брак місцевого лідерства та нерозуміння необхідності

реформи на районному рівні, проблема пошуку кваліфікованих кадрів для об'єднаних територіальних громад [6]. Стан та проблеми реалізації регіональної політики України, розвитку регіонів та місцевого самоврядування свідчать про необхідність сформуванню стійкої моделі системи управління на регіональному рівні на основі чіткого визначення та законодавчого закріплення розподілу повноважень і обов'язків між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування [11]. Сучасну регіональну політику необхідно поглибити та запровадити новий підхід, особливостями якого мають бути:

1. стратегія регіонального розвитку (на рівні держави і кожного регіону), яка враховуватиме широкий спектр прямих і непрямих факторів, що впливають на результати діяльності місцевого бізнесу;

2. необхідність розкриття потенціалу унікальних для регіону активів;

3. постійна робота над виявленням можливостей для розвитку регіону, а не фокусування на його слабких сторонах чи потребі в підтримці;

4. скоординована система багаторівневого врядування регіональним розвитком за участі центральної, регіональної і місцевої влади та всіх зацікавлених сторін;

5. посилення управлінської спроможності місцевого і регіонального рівнів.

У воєнний час по-новому та прогресивно трансформується Закон України «Про засади державної регіональної політики» [10]. Він визначає чотири функціональні типи територій громад: території відновлення, регіональні полюси зростання, території з особливими умовами для розвитку та території сталого розвитку. Цей закон удосконалює державну регіональну політику, визначає механізми та інструменти регіонального та місцевого розвитку з урахуванням нових викликів щодо відновлення громад і територій, які постраждали в результаті військової агресії РФ, та гарантовано повинні отримати відповідну допомогу та підтримку з боку держави [7].

Форум «Децентралізація 2023. Законодавчий порядок денний в умовах війни» [27] теж визначив перелік блоків, які потребують вирішення на законодавчому рівні для подальшого розвитку реформи децентралізації та розширення потенціалу громад.

Перший блок, все, що стосується роботи органів місцевого самоврядування, «Законопроект «Про службу в органах місцевого самоврядування» №6504, прийнятий ВР (визначив основні умови служби і зберіг достойну заробітну плату для працівників місцевого самоврядування) [14].

Другий блок питань, які стоять сьогодні перед місцевим самоврядуванням – фінансове забезпечення громад: збереження ПДФО від утримання військовослужбовців (на жаль, ВР ухвалила передачу військового ПДФО з місцевих бюджетів до державного [3], проте це була вимушена міра, пов'язана з умовами воєнного стану). Звичайне ПДФО залишається в громадах на рівні 64%. У 2024 р. реверс не вилучається з усіх громад, також всі громади досягають рівня доходів 2021 р. за допомогою дотацій. Села та селища отримують можливість здійснювати внутрішні та зовнішні запозичення за погодженням з Мінфіном (наразі це можливо лише для міських громад), залишки на рахунках ОМС можна використовувати виключно на пріоритетні видатки: соціальні, підтримку оборони, лікування та реабілітацію постраждалих від російської агресії тощо, а не на будівництво (через що громади можуть залишитися без коштів, особливо невеликі міста і містечка, де військовий ПДФО становив значну частину бюджету). Відбувається зміна формули вирівнювання, передбачена в плані відновлення, освітня субвенція повертається в громади після вилучення залишків у минулому році, визначається місце сплати ПДФО: за місцем реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності, за місцем проживання найманої особи чи за місцем здійснення господарської діяльності, створюються умови для розвитку бізнесу в громадах (наразі багато громад уже створюють спеціальні умови для залучення виробників та бізнесу).

Третій блок питань стосується містобудівної діяльності, майбутнього та прозорості вкладення коштів – бюджетних, інвестиційних та донорських – у відновлення.

Четвертий блок питань – законодавче регулювання відносин між громадами та військовими адміністраціями, військово-цивільними адміністраціями, забезпечення балансу між інтересами військових адміністрацій та роботою місцевого самоврядування. На законодавчому рівні необхідно

визначити підстави та критерії для введення військових адміністрацій, порядок переходу від військових адміністрацій до місцевого самоврядування після Перемоги та проведення виборів.

Форум визначив необхідність в побудові платформи для співпраці громад [27]: «Неможливо визначити інтереси всіх громад, запитавши тільки в однієї, але коли вони між собою знаходять спільне рішення, тоді набагато легше проводити будь-які ініціативи».

Територіальні громади на своїх сайтах виставляють перелік нормативних документів (джерел), якими користуються в процесі своєї діяльності. Доцільно розробити сайт, де територіальні громади могли б давати пропозиції з питань внесення змін до вже прийнятої законодавчої бази. Найбільш обґрунтовані з них могли б обговорюватись на форумах з метою подальшого представлення на розгляд законодавчих органів влади. Таким чином, прийняття таких змін до законодавства з однієї сторони реально втілювало б децентралізацію через надходження пропозицій від нижчих ланок до вищих на місцях, а не централізовано зверху, а з іншої – було би поштовхом до посилення потенціалу громад у цілому.

Стійкість, виявлена громадами, довела дієвість концепції децентралізації та необхідність її подальшого поглиблення в контексті європейської інтеграції та повоєнного відновлення України. Реформа децентралізації дала можливість повернутися до традиційної для України європейської системи самоврядування. Громади, що опинились у тимчасовій окупації, повною мірою відчули руйнівний для європейського способу життя тиск «руського міра», зокрема вбивства й репресії жителів, знищення економіки та інфраструктури. Росія нехтує законами і звичаями війни, перешкоджає роботі міжнародних гуманітарних організацій. Але навіть в умовах окупації громади зберегли основні елементи згуртованості. Найкращий приклад соціального та економічного розвитку в країні в умовах воєнного стану та в умовах по воєнного стану – це приклад європейських держав.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі.
Визначення особливостей формування нормативно-правового забезпечення

публічних механізмів регіонального розвитку України є актуальним, зважаючи на отримання Україною статусу кандидата в членство ЄС. Законодавча база територіальних громад і держави загалом значною мірою узгоджена з європейськими цінностями та нормами, проте імітація діяльності на всіх рівнях влади істотно сповільнює процеси розвитку країни. Тому подолання факторів, що гальмують поступ, дозволить розв'язати більшість проблемних питань, включно із соціальним розвитком громад в умовах війни та повоєнного періоду. Задля вдосконалення нормативно-правового підходу до розбудови місцевого самоврядування через розширення його потенціалу, необхідно визначити сутність державної регіональної політики, її основні завдання та принципи, узагальнити систему нормативно-правового забезпечення публічних механізмів на регіональному рівні в контексті євроінтеграції, визначити ключові нормативно-правові акти публічної політики регіонального розвитку, що відповідають стратегії євроінтеграції. Підсумовуючи, можна з упевненістю відзначити, що місцеве самоврядування в Україні продовжує розвиватися і вдосконалюватися, шукаючи оптимальний варіант функціонування.

Література

1. Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України : Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2022р». URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-zi-shorichnim-poslannyam-do-verhovnoyi-rad-80113> (дата звернення: 01.04.2024).

2. Бевз Т. Специфіка здійснення реформи децентралізації в регіонах України: Здобутки і прорахунки. Народна творчість та етнологія. 2019. №3 (379). С. 65-75. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/43fdae49-095d-4b2f-be6e-70985b77749e/download> (дата звернення: 01.04.2024).

3. Верховна Рада ухвалила передачу військового ПДФО з місцевих бюджетів до державного. URL: https://lb.ua/economics/2023/11/08/583340_verhovna_rada_uhvalila_peredachu.html (дата звернення: 01.04.2024).

4. Громадська думка населення щодо реформи децентралізації. URL : <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-naselennia-shchodo-reformy-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ-serpen-2020r> (дата звернення: 01.04.2024).

5. Європейська Хартія місцевого самоврядування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_036 (дата звернення: 01.04.2024).

6. Жителів Київщини знайомили з реформою під час інформаційної кампанії «Я – Громада!». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2718391-ziteliv-kiivsini-znajomili-z-reformou-pid-cas-informacijnoi-kampanii-a-gromada.html> (дата звернення: 01.04.2024).

7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій : Закон України від 09.07.2022 р. № 2389-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2389-20> (дата звернення: 01.04.2024).

8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень у сфері архітектурно-будівельного контролю та удосконалення містобудівного законодавства : Закон України від 17.01.2019 р. № 320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/320-19> (дата звернення: 01.04.2024).

9. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (дата звернення: 01.04.2024).

10. Про засади державної регіональної політики : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/156-19> (дата звернення: 01.04.2024).

11. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.04.2024).

12. Про співробітництво територіальних громад : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1508-18> (дата звернення: 01.04.2024).

13. Про внесення змін до Бюджетного та Податкового кодексів України : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2709-20> (дата звернення: 01.04.2024).

14. Про службу в органах місцевого самоврядування : проект Закону України (реєстр. № 6504 від 05.01.2022 р.). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73563 (дата звернення: 01.04.2024).

15. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.04.2024).

16. Методичні рекомендації щодо порядку розроблення, затвердження, реалізації, проведення моніторингу та оцінювання реалізації стратегій розвитку територіальних громад : затв. наказом Мінрегіону від 21.12.2022 р. № 265. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/FN075720> (дата звернення: 01.04.2024).

17. Послання Президента України Володимира Зеленського до Верховної Ради про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2020 році. URL: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-verho-64717> (дата звернення: 01.04.2024).

18. Послання Президента України Володимира Зеленського до Верховної Ради про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2021 році. URL: <http://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini> (дата звернення: 01.04.2024).

19. Послання Президента України до Верховної Ради України : Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році. URL: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-43086> (дата звернення: 01.04.2024).

20. Послання Президента України до Верховної Ради України : Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році. URL: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-49726> (дата звернення: 01.04.2024).

21. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/regionalna-politika/strategichne-planuvannya-regionalnogo-rozvitku/derzhavna-strategiya-regionalnogo-rozvitku-na-2021-2027-roki-ta-plan-zahodiv-z-yiyi-realizaciyi> (дата звернення: 01.04.2024).

22. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/333-2014-%D1%80> (дата звернення: 01.04.2024).

23. Результати експертного опитування на тему «Оцінка проведення реформи децентралізації». URL: <https://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/ekspertneopituvannya.pdf> (дата звернення: 01.04.2024).

24. Про затвердження плану заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019–2021 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.01.2019 р. № 77-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-2019-%D1%80> (дата звернення: 01.04.2024).

25. Скрипнюк О. В. Децентралізація влади як фактор забезпечення стабільності конституційного ладу: питання теорії і практики. 2014. URL: www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=251115 (дата звернення: 01.04.2024).

26. Про Стратегію сталого розвитку "Україна - 2020" : Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 01.04.2024).

27. Форум «Децентралізація 2023. Законодавчий порядок денний в умовах війни». URL: <https://auc.org.ua/novyna/vidbuvsvya-forum-decentralizaciya-2023-zakonodavchyy-poryadok-dennyu-v-umovah-viynu> (дата звернення: 01.04.2024).

28. Щорічне Послання Президента до Верховної Ради : Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2016 році. URL: <https://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-do-verhovnoyi-radi-pro-vnutri-38077> (дата звернення: 01.04.2024).

29. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України : Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році. URL: <https://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-u-35412> (дата звернення: 01.04.2024).

References

1. President of Ukraine (2022), “Analytical Report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine " On the Internal and External Situation of Ukraine in 2022", available at: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-zi-shorichnim-poslannyam-do-verhovnoyi-rad-80113> (Accessed 01 April 2024).
2. Bevz, T. (2019), “ Specifics of the decentralization reform implementation in the regions of Ukraine: Achievements and miscalculations”, *Narodna tvorchist' ta etnologija*, [Online], vol. 3, no. 379, pp. 65–75, available at: <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/43fdae49-095d-4b2f-be6e-70985b77749e/download> (Accessed 01 April 2024).
3. LB.ua (2023), “Verkhovna Rada approves transfer of military personal income tax from local to state budgets”, available at: https://lb.ua/economics/2023/11/08/583340_verhovna_rada_uhvalila_peredachu.html (Accessed 01 April 2024).
4. Rozumkov tsentr (2020), “Gromadska dumka naseleennja shhodo reformy decentralizacii”, available at: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-naseleennia-shhodo-reformy-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ-serpen-2020r> (Accessed 01 April 2024).
5. The Verkhovna Rada of Ukraine (2009), “ European Charter of Local Self-Government”, available at: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_036 (Accessed 01 April 2024).
6. Ukrinform (2019), “ Residents of Kyiv Region were introduced to the reform during the information campaign "I am the Community!", available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2718391-ziteliv-kiivsini-znajomili-z-reformou-pid-cas-informacijnoi-kampanii-a-gromada.html> (Accessed 01 April 2024).
7. The Verkhovna Rada of Ukraine (2022), The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Principles of State Regional Policy and Policy of Recovery of Regions and Territories", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2389-20> (Accessed 01 April 2024).

8. The Verkhovna Rada of Ukraine (2019), The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Decentralization of Powers in the Field of Architectural and Construction Control and Improvement of Urban Planning Legislation", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/go/320-19> (Accessed 01 April 2024).

9. The Verkhovna Rada of Ukraine (2015), The Law of Ukraine "On Voluntary Association of Territorial Communities", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (Accessed 01 April 2024).

10. The Verkhovna Rada of Ukraine (2015), The Law of Ukraine "On Principles of State Regional Policy", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/go/156-19> (Accessed 01 April 2024).

11. The Verkhovna Rada of Ukraine (1997), The Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (Accessed 01 April 2024).

12. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014), The Law of Ukraine "On Cooperation of Territorial Communities", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1508-18> (Accessed 01 April 2024).

13. The Verkhovna Rada of Ukraine (2020), The Law of Ukraine "On Amendments to the Budget and Tax Codes of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2709-20> (Accessed 01 April 2024).

14. The Verkhovna Rada of Ukraine (2022), Draft Law of Ukraine "On service in local self-government bodies", available at: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73563 (Accessed 01 April 2024).

15. The Verkhovna Rada of Ukraine (1996), "Constitution of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (Accessed 01 April 2024).

16. Ministry of Communities and Territories Development of Ukraine (2022), "Methodological recommendations on the procedure for developing, approving, implementing, monitoring and evaluating the implementation of strategies for the

development of territorial communities", available at: <https://ips.ligazakon.net/document/FN075720> (Accessed 01 April 2024).

17. President of Ukraine (2020), "Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada on the internal and external situation of Ukraine in 2020", available at: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-verho-64717> (Accessed 01 April 2024).

18. NISS (2021), "Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada on the internal and external situation of Ukraine in 2021", available at: <http://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini> (Accessed 01 April 2024).

19. President of Ukraine (2017), "Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Internal and External Situation of Ukraine in 2017"", available at: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-43086> (Accessed 01 April 2024).

20. President of Ukraine (2018), "Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Internal and External Situation of Ukraine in 2018"", available at: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-49726> (Accessed 01 April 2024).

21. Cabinet of Ministers of Ukraine (2020), "On approval of the State Strategy for Regional Development for 2021-2027", available at: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/regionalna-politika/strategichne-planuvannya-regionalnogo-rozvitku/derzhavna-strategiya-regionalnogo-rozvitku-na-2021-2027-roki-ta-plan-zahodiv-z-yiyi-realizaciyi> (Accessed 01 April 2024).

22. Cabinet of Ministers of Ukraine (2014), "Resolution on approval of the Concept of reforming local self-government and territorial organization of power in Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/go/333-2014-%D1%80> (Accessed 01 April 2024).

23. Mizhnarodnyi Tsentr Perspektyvnykh Doslidzhen (2022), "Results of the expert survey" Assessment of the decentralization reform", available at: <https://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/ekspertneopituvannya.pdf> (Accessed 01 April 2024).

24. Cabinet of Ministers of Ukraine (2019), "Resolution on approval of the action plan for the implementation of the new stage of reforming local self-government and territorial organization of power in Ukraine for 2019-2021", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-2019-%D1%80> (Accessed 01 April 2024).

25. Skrypnjuk, O.V. (2014), "Decentralization of power as a factor in ensuring the stability of the constitutional order: theory and practice issues", *Constitutional Court of Ukraine*, [Online], available at: <https://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=251115> (Accessed 01 April 2024).

26. The Verkhovna Rada of Ukraine (2015), Decree "On the Sustainable Development Strategy 'Ukraine - 2020", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (Accessed 01 April 2024).

27. Asotsiatsiia mist Ukrainy (2023), "Decentralization 2023 Forum. Legislative agenda in wartime conditions", available at: <https://auc.org.ua/novyna/vidbuvsya-forum-decentralizaciya-2023-zakonodavchyy-poryadok-dennyi-v-umovah-viyny> (Accessed 01 April 2024).

28. President of Ukraine (2016), "Annual Address of the President to the Verkhovna Rada "On the Internal and External Situation of Ukraine in 2016"", available at: <https://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-do-verhovnoyi-radi-pro-vnutri-38077> (Accessed 01 April 2024).

29. President of Ukraine (2015), "Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Internal and External Situation of Ukraine in 2015"", available at: <https://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-u-35412> (Accessed 01 April 2024).

Стаття надійшла до редакції 20.05.2024 р.